

Cuvânt înainte

Misterul vieții alături de tema *raționalității lumii* sunt subiecte actuale, care împreună cu apofatismul constituie premise sigure de dialog cu științele exacte. Fizica cuantică ne descoperă faptul că natura este un ansamblu indivizibil unde totul este în relație. "La originea creației nu există evenimente întâmplătoare, nu există hazard, ci o ordine superioară tuturor celor pe care noi putem să ni le imaginăm: ordinea supremă care reglează constantele fizice (h,c,g), condițiile inițiale, comportamentul atomilor și viața stelelor. (...) ordinea se află acolo, eternă și necesară în spatele fenomenelor, foarte sus deasupra universului, dar prezentă în fiecare particulă. Sub fața vizibilă a realului, există deci ceea ce grecii numeau "logos", un element inteligent, rațional, care reglează, dirijează și însuflețește lumea și care face ca această lume să nu fie haos, ci ceva ordonat"¹. Viața însăși este o minune, așa cum considera și Francis Crick, biolog, laureat al premiului Nobel pentru descoperirea A.D.N.-ului: "un om onest, înarmat cu toate cunoștințele la îndemână astăzi, va trebui să afirme că originea vieții pare să țină de miracol, atât de multe sunt condițiile care trebuie reunite pentru a fi putut să apară"². Iar cel mai cunoscut teologul român afirma: "Cosmosul și natura umană ca intim legată de cosmos sunt imprimate de o raționalitate, iar omul-creatură a lui Dumnezeu – e dotat în plus cu o rațiune capabilă de cunoaștere conștientă a raționalității cosmosului și a propriei sale naturi (...). Noi considerăm că raționalitatea cosmosului e o mărturie a faptului că el e produsul unei ființe raționale, căci raționalitatea, ca aspect al realității menite să fie cunoscută, este inexplicabilă fără o rațiune conștientă care o cunoaște de când o face sau chiar înainte de aceea și o cunoaște în continuare concomitent cu conservarea ei. Pe de altă parte, cosmosul (³) însuși ar fi fără sens împreună cu raționalitatea sa, dacă n-ar fi dată rațiunea umană care să-l cunoască pe baza raționalității lui"⁴.

Profesorul Nicolae Chițescu a reliefat în teologia română tema raționalității lumii. Prologul ioaneic ni-l prezintă pe Fiul lui Dumnezeu în calitate de Logos împreună Creator cu Tatăl și cu Duhul Sfânt, Cel care *întru ale Sale a venit*. Nu se spune însă explicit că El a sădit acei *logoi*, rațiuni seminale în creație, în schimb, Sfânta Tradiție, prin con-glăsuirea unor Sf. Părinți, ne oferă temeuri clare, de aceea profesorul român consideră că învățătura despre paradigmele divine și implicit despre *logoi*, trebuie cinstită în calitate de teologumen, "având temeuri

¹ Jean Guittou- membru al Academiei Franceze, în *Dumnezeu și știința*, Ed. Harisma, 1991, p.45

² Ibid., p.50

³ "Lumea se dovedește că e «lumină» inepuizabilă, conform cuvântului românesc «lume», care vine de la latinescul «lumen»", Pr. Prof. Dumitru Stăniloae, *Teologia Dogmatică Ortodoxă*, 1978, vol.1, p. 347). "La sfârșitul primelor trei minute, universul era alcătuit mai ales din lumină, neutrini și antineutrini", Steven Weinberg, laureat al Premiului Nobel pentru fizică, *Primele trei minute ale Universului – Un punct de vedere modern asupra originii Universului*, Ed. Politică, București, 1984, p. 25.

⁴ Pr. Prof. Dumitru Stăniloae, *Teologia Dogmatică Ortodoxă*, 1978, vol.1, p. 10.

explicit în una din coloanele Revelației dumnezeiești și circulând în Teologia creștină”⁵. Această învățătură “deschide un luminis în întunericul care planează asupra preludiului creației. A fost pregătită de înțelepții păgâni, care au meritat să pătrundă până în tinda Bisericii creștine, prin înălțimea învățaturii lor (cunoscută de ei din Revelația mozaică, sau din cea primordială, potrivit admiratorilor lor creștini). Ce lucru adânc și minunat este să pătrunzi până în străfundurile de taină ale planurilor dumnezeiești cu privire la creație!”⁶. Potrivit profesorului Nicolae Chițescu, paradigmele sunt modelele dumnezeiești veșnice iar *logoi* sau rațiunile seminale, *rationes seminales* sunt legile firești, sau cauzele producătoare și raționale în univers; deosebirea esențială între paradigme și *logoi* fiind aceea că ei aparțin planului temporal și lumii empirice, pe când paradigmele “preexistă sintetic în Dumnezeu, ca elemente primordiale ale oricărei realități”⁷, iar energiile dumnezeiești necreate sunt rațiunile în acțiunea creatoare și susținătoare a fapturilor.

Prin urmare, raționalitatea lumii se datorează rațiunilor (*logoi*)⁽⁸⁾ sădite de Logos-ul dumnezeiesc. Pentru Sfântul Maxim Mărturisitorul, *logos*-ul unui existent este principiul sau rațiunea sa esențială, ceea ce-l definește fundamental și-l caracterizează ca atare, și, de asemenea, finalitatea sa, pe scurt rațiunea sa de a fi în dublul sens menționat. Principiul și finalitatea sa sunt în Dumnezeu, de aceea cuvântul *logos* are și un sens duhovnicesc. Faptul că orice există corespunde unui *logos*, face ca diversitatea lumii create și singularitatea fiecărui existent să fie fondată în Dumnezeu⁽⁹⁾. Această valorizare a particularului, care conservă independența și existența individuală a celor create, se opune fundamental concepției platoniciene potrivit căreia particularul este o cădere din universal (Ideile sau Esențele). Orice existent are în același timp un *logos* care-l situează într-un gen (*genos*), într-o specie (*eidos*), și care-i definește esența (*ousia*) sau natura (*physis*) (Sfântul Maxim se referă adesea la acest *logos* fundamental al naturii - *logos tes physeos*), un *logos* care-i definește constituția (*krasis*), *logoi* care-i definesc puterea, respectiv lucrarea, pasiunea, și, de asemenea, ceea ce-i este propriu în legătură cu cantitatea, calitatea, relația, locul, timpul, poziția, mișcarea, stabilitatea⁽¹⁰⁾, precum și un mare număr de alți *logoi* care corespund calităților sale multiple. În conformitate cu toți acești *logoi*, toate cele ce există “au o ordine și o permanență, și nu se îndepărtează cu nimic de proprietatea lor naturală, nici nu se schimbă în altceva, nici nu se amestecă”⁽¹¹⁾. Anumiți *logoi* au astfel o funcție particularizantă, pentru ca lucrurile să nu se confunde, iar alții au o funcție

⁵ Prof. Nicolae Chițescu, “Paradigmele divine și problemele pe care le ridică ele pentru teologia dogmatică”, Ortodoxia, nr. 1, 1958, p. 23

⁶ Ibid., p. 24

⁷ Ibid., p. 45

⁸ *Logoi spermatikoi* reprezintă încorporarea în stoicism a *eide* - lor (înfățișare, natură constitutivă, formă, specie, idee) aristotelice, fiind imanenți materiei și dirijând întreaga structură teleologică a existențelor individuale. Cf. Michel Spanneut, *Permanence du Stoicisme, De Zenon a Malraux*, Ed. J. Ducolot, S.A., Gembloux, 1973

⁹ Ambigua 22, 1256D-1257A

¹⁰ Ibid. 15, 1217AB; 17, 1228A-1229A

¹¹ Ibid., 15, 1217A

unificatoare, pentru a se ajunge la o unitate supremă ⁽¹²⁾, în lume existând în același timp "o diferență indivizibilă" și o "particularitate inconfundabilă" ⁽¹³⁾. Unitatea desăvârșită a logoi-lor este realizată în și prin Logos-ul, Cuvântul lui Dumnezeu ⁽¹⁴⁾, care este începutul și sfârșitul (finalitatea) tuturor logoi-lor ⁽¹⁵⁾, întrucât sunt conținuți și subzistă în El înainte ca toate cele create să fi fost aduse la existență ⁽¹⁶⁾. Prin urmare orice creatură există, prin logos-ul său, virtual în Dumnezeu mai înainte de veci, dar în mod actual, potrivit aceluiași logos, începe să fie atunci când Dumnezeu, potrivit înțelepciunii Sale, a socotit oportun s-o creeze ⁽¹⁷⁾. "Momentul favorabil" conținut în logos-ul fiecărei creaturi transformă o viziune cronologică în împlinirea "kairologică" și eshatologică a timpului, succesiunea în trecere, în "paște". Odată create potrivit unui logos, Dumnezeu, prin Providența Sa, le conservă, le actualizează potențialitățile (creaturile înzestrate cu rațiune și cu liber arbitru contribuie ele însele la această actualizare) și le conduce înspre Sine ⁽¹⁸⁾.

Făptură rațională, omul, creat după chipul Logos-ului dumnezeiesc, este capabil să perceapă rațiunile (logoi) creației. Dar, totodată, după cum observa părintele Stăniloae, raționalitatea lumii nu este o realitate închisă în sine, ci dimpotrivă ne duce la taină, la taina creatului care nu e prin sine, ci presupune o existență prin sine din eternitate, deci la taina lui Dumnezeu, ca explicare rațională a tainei creației. De aici complementaritatea dintre exprimarea rațională (catafatică) și cea mistică (apofatică) cu privire la Dumnezeu, om și creație. Pe măsura efortului etic-ascetic în ambianța vieții liturgice, omul poate primi, pe lângă darul cunoașterii raționale, și darul simțirii înțelegătoare sau simțirea minții (aisthesis noera), expresie folosită de mai mulți Sfinți Părinți pentru a indica nu o simplă înțelegere teoretică, de la distanță, ci o sesizare a prezenței lui Dumnezeu cu sufletul, cum sesizează omul prin simțuri realitățile materiale, "un contact direct al minții cu realitatea spirituală a lui Dumnezeu, nu o simplă cunoaștere de la distanță. Este ceva analog cu «înțelegerea» unei persoane cu care ești în contact" ⁽¹⁹⁾.

Suntem în plină eră a științei, când rezultatele acesteia sunt atât de avansate, încât pentru mulți știința a intrat deja în zona mistică, fiind greu ori imposibil de înțeles, iar cercetătorii sunt priviți ca un soi de supraoameni, care au acces la ferestre către univers interzise celor mulți. Totuși, afirmăm că în pofida faptului că progresul științei umane este virtual infinit, există limite naturale ale

¹² Ibid., 41, 1312B-1313B

¹³ Ibid., 7, 1072C

¹⁴ Ambigua 7, 1077C, 1081BC; 14, 1313AB

¹⁵ Ibid., 7, 1077C

¹⁶ Ibid., 7, 1080B; 42, 1328B, 1329BC; 7, 1081

¹⁷ Ibid., 7, 1081AB [trad. rom. în PSB 80, p. 83], cf. 42, 1328B "Căci în El sunt fixate ferm rațiunile tuturor și despre aceste rațiuni se spune că El le cunoaște pe toate înainte de facerea lor, în însuși adevărul lor, ca pe unele ce sunt toate în El și la El, chiar dacă acestea toate, cele ce sunt și cele ce vor fi, nu au fost aduse la existență deodată cu rațiunile lor, sau de când sunt cunoscute de Dumnezeu, ci fiecare își primește existența efectivă și de sine la timpul potrivit, după înțelepciunea Creatorului, fiind create conform cu rațiunile lor. Fiindcă Făcătorul există pururea în mod actual (kat'energeian), pe când făpturile există în potență (dynamei), dar actual încă nu"

¹⁸ Ibid., 7, 1081C, citate de J.C. Larchet în Introducerea sa la: Saint Maxime le Confesseur, Ambigua, Les Editions de l'Ancre, 1993, p. 19-22 ; traducerea franceză a operei maximiene conține și notele părintelui Dumitru Stăniloae

¹⁹ Pr. Prof. Dumitru Stăniloae, Ascetica și mistica ortodoxă, Ed. Deisis, Sibiu, 1993, vol. I, p. 25

ființei umane, limite ce blochează definitiv accesul la anumite aspecte ale lumii, privită ca tot ce există.

Concret, am putea face referire la conceptele de spațiu și timp. Deși operăm în mod curent cu ele, acestea ne sunt de neînțeles în profunzime. Înțelegerea deplină a acestora este imposibilă, oricât de avansată va fi cunoașterea umană, limite naturale împiedicându-ne să ajungem vreodată, în actualul stadiu de evoluție al nostru, ca ființe umane.

Disponem astăzi de o explicație larg acceptată de către savanți privind începutul timpului, anume că timpul a apărut odată cu Big Bang-ul, momentul inițial al universului nostru. Deci timpul nu a existat înainte de Big Bang, acesta fiind creat odată cu Universul. Expunerea succintă de mai sus este ușor de urmărit, însă putem oare considera că am înțeles despre ce este vorba? Să ne imaginăm acel moment zero, singularitatea inițială. Suntem martorii misterioși al momentului zero al creării Universului. Dar atunci nu era timp. Cum ne putem imagina un eveniment, fie el și momentul inițial, Big Bangul, în afara timpului? Și cum ne putem imagina ceea ce a fost înainte de Big Bang? Știm ca nu exista timp atunci... dar am și înțeles aceasta?

Știința își declină competența când vine vorba despre ceea ce a fost înainte de Big Bang. Chiar și modul în care am vorbit în propoziția precedentă, „ceea ce a fost atunci”, arată că nu putem gândi altfel decât folosind timpul ca reper esențial. Putem vorbi despre lipsa timpului, dar nu putem înțelege ce înseamnă aceasta, pentru că timpul este un fundament al existenței noastre, se află la baza tuturor percepțiilor noastre și nu poate lipsi din modul în care gândim. Oricât ne-am lupta să-l eliminăm din lume, nu vom putea reuși. Nu vom putea gândi nimic în afara timpului.

Astfel, nu cumva strădania omului de a înțelege deplin natura este imposibilă din pricina propriilor sale limitări naturale? Așa cum cea mai inteligentă maimuță are multe abilități pe care le-am putea socoti deosebite, iar maimuța poate că are propriile reprezentări despre lumea în care trăiește și despre sine, dar are limitări definitive și nu va înțelege niciodată, spre exemplu, mecanica cuantică, așa și noi, oamenii, ne putem exprima capacitatea de cunoaștere într-o arie strict limitată, parte din esența lucrurilor fiindu-ne inaccesibilă pe cale rațională, prin simplul fapt că suntem oameni și dispunem de aparatul de cunoaștere pe care-l reprezintă mintea umană, minunată, dar cu limitări intrinseci de nedepășit.

Rățiunea umană înțelege microuniversul în care trăim, unde concepte ca infinitul, lipsa timpului ori absența absolută nu sunt necesare pentru viațuire (biologică). Noi oamenii suntem deci înzestrați cu cel mai minunat aparat cognitiv pentru o lume obligatoriu temporală și obligatoriu spațială. Nimic atemporal și care nu ocupă spațiu nu poate fi procesat de mintea umană și nu poate fi înțeles. Și iată că aceste limite, astăzi, când încercăm să judecăm despre limitele temporale și spațiale ale universului nostru, blochează accesul la concepte care par imperios necesare înțelegerii misterelor lumii.

Astfel, este imperios necesară evidențierea vieții duhovnicești. După cum spune Sfântul Pavel, omul duhovnicesc nu are limite în cunoaștere întrucât „nouă ni le-

a descoperit Dumnezeu prin Duhul Său, fiindcă Duhul toate le cercetează, chiar și adâncurile lui Dumnezeu. Căci cine dintre oameni știe ale omului, decât duhul omului, care este în el? Așa și cele ale lui Dumnezeu, nimeni nu le-a cunoscut, decât Duhul lui Dumnezeu. [...] Omul firesc nu primește cele ale Duhului lui Dumnezeu, căci pentru el sunt nebulie și nu poate să le înțeleagă, fiindcă ele se judecă duhovnicește. Dar omul duhovnicesc toate le judecă, pe el însă nu-l judecă nimeni; Căci [...] Noi avem gândul lui Hristos." (I Cor. 2,10-16)

Complexul uman implică trei niveluri: somatic-vegetativ, suflătesc-psihi și duhovnicesc. Sfântul Apostol Pavel pare că susține o structură umană trihotomică: *soma*, *psyche* și *pneuma*- *corpus*, *anima* și *spiritus*-trup, suflet și duh (I Tes. 5,23; cf. I Cor. 2,6; 3,3), de asemenea distinge și asociază câteodată *pneuma* și *nous* (I Cor. 14,14-16; Efes. 4,23). Nu este vorba de trihotomism în sine, ci de faptul că omul este atât trup, cât și suflet, dar sufletul are trei "puteri" evidențiate de Sfinții Părinți²⁰- acestea nu constituie trei suflete, nici trei părți separate sau trei compartimente ale sufletului: sufletul este unul și nedivizat, unul prin natură. La cel de-al treilea nivel, se găsește puterea de judecată, care îi este proprie omului și constituie caracteristica principală a naturii lui, care-l diferențiază de celelalte creaturi. Cele două facultăți principale ale acesteia sunt rațiunea și, la un grad superior, duhul-*pneuma* sau intelectul-*nous*, care reprezintă principiul conștiinței (în sens psihologic și în sens moral) și al capacității pe care o are omul de a se autodetermina-*autexousia*., și, deci, al polului superior al voinței lui și al principiului libertății sale. *Nous*-ul este și principiul tuturor funcțiilor inteligenței: în primul rând, inteligența intuitivă-*nous*-ul propriu-zis, facultate a contemplației-*theoria* și sursă a oricărei cunoașteri; în al doilea rând, rațiunea-*logos*, și tot ce provine din inteligență: gândirea-*ennoia*, *dianoia*, reflecția-*dianoia*, judecata-*krisis*, discernământul-*diakrasis*, discursul interior-*endiathetos logos*, de unde provin limbajul, memoria.

Nous-ul e cea mai înaltă capacitate a omului, cea care conține puțința de a comanda, de a dirija- din acest motiv, o numim adesea *egemonikon*. Prin intermediul ei omul are posibilitatea de a se situa, de a se stăpâni și de a se transcende.²¹

²⁰ De ex.: Sf. Grigorie de Nyssa, *Despre crearea omului*, XXIX, PG 44, 237C; Nemesius de Emesa, *Despre natura omului*, XV; Sfântul Maxim, *Capete despre dragoste*, III, 32; Sfântul Ioan Damaschin, *Dogmatica*, II, 12; Sfântul Nichita Stăitatu, *Despre suflet*, 31-32

²¹ Jean-Claude Larchet, *Terapia bolilor mintale-Experiența Răsăritului creștin*, Ed. Harisma, 1997, p. 38-39. În filozofia antică greacă termenul *nous* - minte, inteligență, intelect, spirit ocupa un loc foarte important. Căutarea ordinii sau a unui principiu ordonator este prezentă implicit atât în mitologia cât și în filozofia greacă. Anaxagora recurge la ideea de Zeus ca *nous* atunci când postulează o forță motrice care face ca "amestecul" inițial să înceapă a se roti și ca din el să se separe diversele elemente. În *Timaios* se spune despre *kosmosnoetos* că este opera *nous* - lui. În filozofia platonice, pe lângă *nous*-ul immanent sufletelor omenești -*logistikon* a cărui acțiune constă în a cunoaște *eide*-le și în a dirija celelalte părți ale sufletului, există și un *nous* cosmic, numit "făuritorul"-*demiourgoun*, *poion*, "cauza amestecului" care este lumea. Aristotel va identifica principiul transcendent care este în primul rând un "mișcător"-*kinoun*, cu un principiu rațional-*nous*. Epicurienii au recunoscut *nous*-ul ca pe o facultate cognitivă distinctă de *aisthesis*, iar în stoicism *nous*-ul sau *hegemonikon*-ul omenesc este o manifestare a *nous*-ului sau *logos*-ului cosmic care pătrunde, dirijează și cârmuiește totul. Plotin urmează tradiția platonice generală, făcând din *nous*-ul a doua dintre cele trei *hypostasis* (*Unul*, *Nous*, *Psyche*). Proclospune un accent mai mare pe *nous* ca fiind principiul-arche acestei lumi sensibile. v. art. *Nous* în : F.E. Peters, *Termenii filozofiei grecești*, Ed. Humanitas, 1993, pp. 190-199